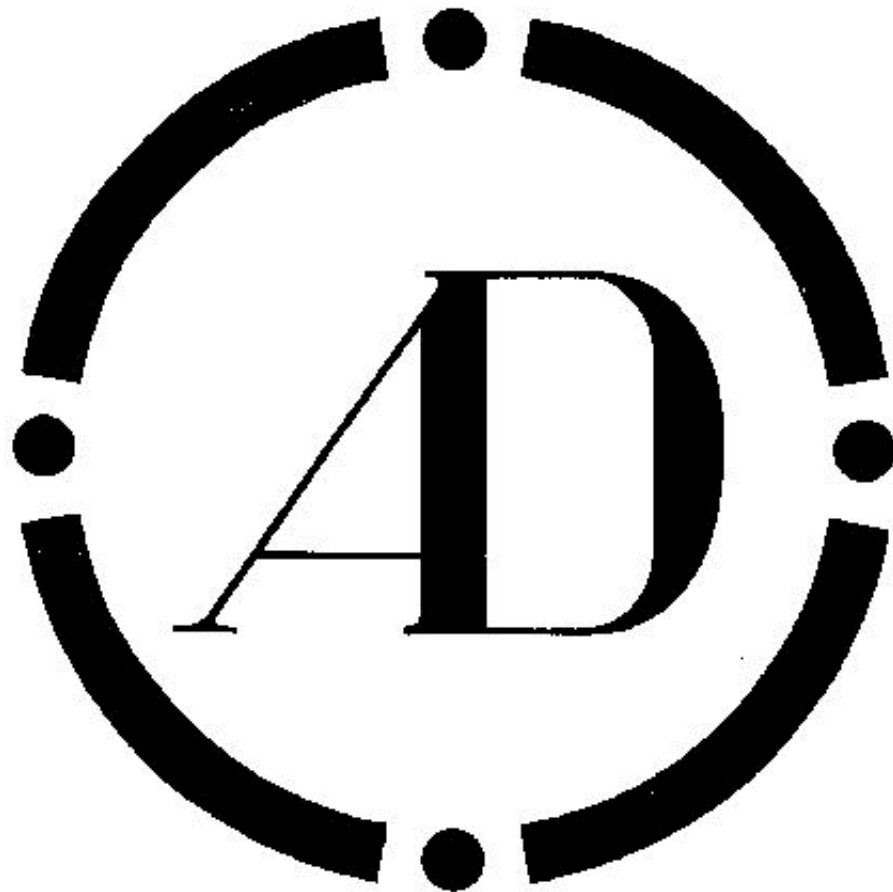

Annedals Bruk

Till 1903

Sören Nilsson
Ingvar Nilsson

FÖRORD.

Om jag nu minns rätt, så har jag i något tidigare häftes förord angett att jag skrivit om vad jag som barn hörde berättas hemma i Högåsen vid köksbordet.

Det gäller även detta häfte, åtminstone vad avser ämnet.

Om Annedal, smeder och herrskapsliv hörde jag medan jag åt min brösuppl. Om festerna där t.o.m. herrarna bar vita handskar. Detta tilltalade min fantasi. Framför mig såg jag smeder dansa med sina moatjéer med bländvita handskar på de kolsvarta nävarna.

Jag bodde granne med och hade en kompis som var son till en av smederna på Annedal. Han hette Arvid Forslund och var sjuttio år äldre än jag. Vi båda ämnade - jag var väl fyra år då - ta holmbombsbussen ner till Sundsvall för att köpa en "fårshing" (unghäst). Den skulle vi träna till travhäst. Men tyvärr kom det alltid något emellan. Börsnoteringarna på radio t.ex., han var mer intresserad av dom än jag. Klart är att sådan kamrat glömmes man inte - Arvid står klar i mitt minne.

Annedals historia har kommit att skrivas baklänges d.v.s. inte i kronologisk ordning. Thure Johansson har berättat i sitt häfte "Kring Bispgården och Stadsforsen" om Annedal som Vattenfalls egendom. Och Erik Sahlin beskriver verksamheten där under skogsbolaget Skönvik i sin skrift "Annedal, epoken 1907-1927".

Föreliggande arbete vill i all enkelhet belysa brukets uppkomst, och kanske ge någon insikt i dess verksamhet och ägare fram till Skönviks köp.

Både Thure Johansson och Erik Sahlin hade den fördelen, att de själva arbetat i den miljö de skildrat. De skrev om det självupplevda, om personliga erfarenheter.

Av naturliga skäl har jag inte haft samma förutsättningar.....

Underlaget utgörs i stället till största delen av gamla dammiga handlingar, men även av intervjuer gjorda för c:a tio år sedan med ättlingar till arbetare vid Annedal

Jag vill tacka min vän Hans Löfgren (järfällabo på skattsedel, men forsbo i hjärtat) för hjälp med många uppgifter. Som gammal vattenrallare är han grundligt insatt i en för Annedals Bruk viktig naturlag. Den handlar om strömmande vatten, och kan sammanfattas i den enkla tesen: DIT DET LUTAR SÅ RINNER DET.

God hjälp har jag också haft av 90-åriga Severin Backlund som är uppväxt vid Annedal. Hans kännedom om hur det såg ut därnere innan Indalsälvens uppdamning, har varit till stor hjälp.

Broder Ingvar bidrar som vanligt med teckningar.

Högåsen i juni anno 1989
Sören Nilsson

JÄRÅN.

Mot gränsen till Ångermanland, endast någon kilometer ifrån, ligger Järsjön. Enligt topografiska kartan är dess höjd över havet 234 m .

Till sjön rinner från angränsande höjder några bäckar t.ex. Ros -myrbäcken, Svartbäcken och Svansmyrbäcken, den sistnämnda via Pumptjärn (äldre namn Järsjötjärn) Sjön är c:a 2,5 km lång och 1 km bred.

En lantmätare som besökte sjön på 1850-talet gör i sin beskrivning av sjön följande noteringar:

den är att "anse som en reservoar för det vatten hwilket vid vårtiden bildas genom upplösta snömassor - äfvensom medelst de smärre bäckar hwilka från de på flera ställen omgifvande höjder i sagde sjö nedfalla".

I sin nordöstra del avvattnas sjön genom Järån. På sin slingrande ömsom lugna, ömsom forsande färd mot sitt mål: Indalsälven vid Annedal, hade ån att tillryggalägga en sträcka av 21.290 alnar, med nyare mått mätt c: a 13 km, om man får lita på en anteckning i kanten av en karta från 1858.

Det kan tyckas märkligt för en oinvidg att jag skriver att ån var 21 960 alnar lång. Är den inte det idag då?

Nix, idag har Järån krympt avsevärt på längden genom människors ingrepp vid olika tillfällen.

För det första så rätades åns lopp ut väsentligt under 1800-talet. Det gällde då vid Järåns utlopp ur Järsjön som ursprungligen var av mycket vindlande karaktär, samt att man helt tog bort en stor krok av ån, också den var belägen inte långt från sjön.

För det andra - och det mest betydande ingreppet - så möter Järån idag Indalsälven mycket tidigare i terrängen, genom den uppdämning på 12-13 m som gjordes på 1930-talet vid kraftverket Stadsforsens tillkomst.

Innan uppdämningen skedde hade Järån en total fallhöjd, från sjö till älv, om c:a 157 m.

Efter ungefär 2 km från utflödet ur Järsjön förenar sig Åsån från vänster med vår å. Andra mindre biflöden t.ex. Brännvinsbäcken tillstöter under färden, men det mest betydande vattentillskottet kommer från den nyss nämnda Åsån.

Färden går ännu relativt lugnt i sydlig riktning, men när den börjar närma sig bebyggda trakter ändrar ån plötsligt riktning - och karaktär!

Den viker av mot sydväst samtidigt som den inför mötet med bygdens folk tycks vill inge mera respekt genom en mycket mer hetsig och stormig framfart.

Nu är den morsk!

Vitskummande, fräsande vattenmassor, i vårtid med droppar och stänk som bryts i regnbågens alla färger i solens sken, rusar den mäktig neråt, framåt i sin fåra.

Strax nerströms nuvarande bron över riksväg 87 böjer den åter av mot söder och rinner sedan - i stort sett - parallellt med stora älven.

Ån samlar sig till en urladdning som sker i den höga forsen strax ovan Annedal, innan den idag uppslukas av en vik av Indalsälven.

Forsen, en mäktig upplevelse speciellt i våryran för öga och öra har en fallhöjd av 15 m. Där stod åtminstone sedan 1724 fram till mitten av 1800-talet en gemensam liten vattensåg för Byns och Bispgårdens bönder.

Innan uppdamningen (som ofta måste relateras till) hade Järån ännu dryga kilometern att rinna i botten av det ursprungliga Annedal innan den mötte älven.

Vår- och försommartiden kan man se fiskare vandra längs Järåns stränder på sin tålmodiga jakt efter de skygga bäcköringarna. Idag är fisket en förströelse, ett tidsfördriv. Nappar det inte så är det ingen katastrof, man går på "boa" och köper sig en korvbit till middan. Men fisket gömmer bakom sina tusenåriga anor en väsentligt hårdare tids överlevnadsvillkor.

Järån har på många sätt dagligen spelat en stor roll i folks väl och ve på Prästbordet, i Bispgården och Byn.

"Från vaggan till graven" är en sliten klyscha, men den täcker väl åns betydelse för bygden, inte bara genom fisket.

Det nyfödda barnet lades i vaggan - ihopsnickrad av bräder som sågats i grovbladig sågram i Järåns fors.

Tyget till vadmalskläderna på kroppen - stampat och färgat vid Järån.

Takbeklädnaden på huset - gjord i spånhyvel vid Järån.

Mjöl till brödet och gröten - malt i kvarn vid Järån.

Vid livets slut. Kistans terpentindoftande furubräder, sågade vid samma knirkande såg som framställde virket till vaggan, kanske ur samma timmerstock.

Livet går vidare. På dansbanan vid Järåns strand går dansen, i bakgrunden hörs åns brus som en bordunstämman till ackompanjemang. Bekantskaper görs, tillfälliga eller livslånga. Hyvens band knyts:

Och nytt liv uppstår.

ANNEDAL.

Med Annedal avser vi idag den landremsa eller halvö som på tre sidor omges av Indalsälvens vatten.

Här syns ingen dal så långt ögat når!

Men förr såg det helt annorlunda ut. Innan uppdamningen fanns det verkligen en naturskön dal, dryga kilometern lång. I dalens botten rann Järån forsande och vild. Dalen låg alltså emellan vad vi nu kallar för Annedal och fastlandet. Och idag ligger den helt under vatten!

Här var den dal som fick namnet Annedal, med ängar, videsnår, några uppodlingar med lador på ömse sidor om Järån.

Hur har då Ortsnamnet Annedal uppkommit?

En i Fors spridd uppfattning - åtminstone förr - har varit att en av de gamla bruksägarna skulle ha namngett trakten efter sin hustru.

Eller hette den Annedal före brukstiden? Och skulle i så fall någon ursprunglig ägare d.v.s. någon bonde i Byn velat hedra sin hustru med att ge dalen hennes namn?

Men det sista alternativet kan nog strykas. Skulle den som stod forsbondens hjärta närmast få sätta till sitt namn, då är nog min åsikt att dalen skulle ha fått sin benämning efter gårdens snabbaste häst.

Såvitt jag kan se så dyker namnet Annedal upp vid mitten av 1800talet, kort efter Enbloms förvärv av Järåns forsar.

Valfrid Enblom, som ju utövade ägarskapet, var gift men hustrun hette inte Anna eller Anne. Men däremot hette bröderna Enbloms mor Anna. Hon dog år 1849, ett par år efter sönernas köp här, och kanske ville bröderna Enblom hedra sin mors minne genom att uppkalla bruket efter henne. Andra teorier om namnets uppkomst kan givetvis inte uteslutas.

Något som slår en när man pratar med äldre människor som bott vid Annedal är att samtliga beskriver trakten och dess natur i lyriska ordalag.

Jag har suttit i kökssoffan hos gamla medan pendeluret på väggen mätt tiden med sitt ljudliga och obarmhärtiga tick-tack.

Jag har promenerat vid Annedal med åldringar som bott där i sin barn- och ungdom.

Alla beskriver de det gamla Annedal som något av ett främmande land. Något bortom blommorna och sången, som Dan Andersson sa, något som för evigt är förlorat och borta. Så kan bara människor berätta som saknar något de aldrig kan få tillbaka. Med rösten darrande av harm berättar de om uppdamningen av älven. Om hur herrgården - symbolen för Annedal - förändrades, förfulades när vattenrallarna drog in och tog bort exteriörens snickarglädje.

Men så ljusnar blicken.....

Tankarna går till kärlekskullen, alla förälskade Annedalungdomars tillhåll. Till den lilla timmergråa stugan där änkan Stina-Greta Pallin bodde. Till alla blommor. Till fågelsången.

Ja, det fanns så mycket.....

Här rann ännu Järån. Den outbyggda Stadsforsen dånade ut över nejden, och man kunde ur älven hämta upp den värdefulla laxen.

Nere i dalen fanns inte längre smedja eller såg, men på sina ställen växte främmande blommor för trakten. Kanske lämningar efter en fattig smedshustrus lilla försök till trädgårdsodling?

Nej, det kan inte hjälpas. Var gång jag hör deras berättelser om det gamla Annedal går mina tankar till Carl David af Wirséns sommarsalm:

En vänlig grönskas rika dräkt,
har smyckat dal och ängar.
Nu smeker vindens ljumma fläkt,
de fagra örtesängar.
Och solens ljus,
och lundens sus,
och vågens sorl bland viden,
förkunnar sommartiden.

För de gamla var Annedal något av Edens lustgård. Nu är alla hårda dagsverken bortglömda. Vargavintrar, lungshot och penningnöd existerar inte längre.

Här nere i dalen och något senare uppe på landremsan uppstod ett samhälle som låg lite för sig själv. Avsides från den gamla bebyggelsen i Fors. Men samtidigt utgjorde Annedal något av ett kraftcentrum i bygden.

Härifrån utgick mäktiga påbud som berörde många i socknen, både negativt och positivt.

En ny maktfaktor hade tillkommit. Nu var det inte bara kyrkoherden och länsman som var överhet längre.

Till den skaran hade sällat sig bruksägare och tjänstemän vid Annedal.

DET FÖRSTA STEGET.....

Man präntade året anno 1847 när det första steget togs mot ett anläggande av Annedals Bruk

Det var det året som häradshövding Valfrid Enblom och hans bror Anders Gustaf av bönderna i Byn och Bispgården köpte för att med full äganderätt

besitta "de nedanför Byns såg belägna vattenfall i Gersån med rättighet att där anlägga vattenverk".

Bönderna förbehöll sig vissa förmåner innan de skrev på kontraktet bl.a. skulle de i den såg som bröderna ämnade uppföra få såga sitt eget virke, både till husbehov och till avsalu.

Ännu 1847 var vattendrift av sågar ännu den förhärskande driftmetoden, men bortom horisonten, inom en tvåårsperiod, skulle början till en revolution ske inom sågverksindustrin. Då skulle Sveriges första ångsåg tas i bruk i Tunadal invid Sundsvall.

När ångan tog över vattenkraften i driften av sågramarna skulle också förutsättningarna för sågverkens lokalisering radikalt förändras.

Fram till 1849 var det närmast ett axiom att de skulle ligga vid biflöden, bäckar, tvärråar till huvudvattendragen,

Men efter det att träpatronerna fått upp ögonen för ångkraften, fann de att en av dess många fördelar var att sågarna kunde anläggas vid älvmyningarna i direkt anslutning till utskeppningshamnarna.

Men den 29 juni 1847 tillförsäkrade sig Valfrid Enblom och hans bror om rätten till Järåns driftiga vatten den sista dryga kilometern av dess färd.

Troligen - och det är bara en spekulation - hade Enblommarna hett åstundat att få ägande- eller förfoganderätten till den höga forsen som låg uppströms hans nyinköpta domäner.

Men man kan inte få allt här i världen, den fallhöjden var som sagt redan upptagen av böndernas samfällda såg.

VALFRID ENBLOM.

Vem var då denne Enblom som tydligen ämnade satsa på sågdrift i Fors?

Var han en bygdens son med kännedom om skogstrakter, om forsar och fall i sin hembygd?

Nej, nej, långt därifrån!

Han var inte ens bördig från Norrland, ännu mindre uppväxt där. Hans vagga stod i Stockholm och födelseåret var 1805.

Valfrid Enblom studerade vid Uppsala universitet för att uppfylla sin fars önskan om att bli jurist och göra karriär som ämbetsman i staten. Ur hans meritförteckning kan läsas:

Auskultant i Svea Hovrätt 1823.

T.f. landssekreterare i Stockholms Län.

Flera häradshövdingeförordnaden (just titeln häradshövding använde han sedan livet ut).

År 1833, vid 29 års ålder, blev han delägare i Graningeverken.

Forsse Bruk i Långsele övertog han 1839, och där satte han genast i gång med att utvidga verksamheterna i stångjärnssmedja och manufakturverk. Han tänkte t.o.m. uppföra en masugn, men järnkonjunkturerna vände just då snabbt nedåt, och det visade sig att Enblom hade uttömt alla sina ekonomiska resurser genom all nyinvestering. Det blev konkurs år 1846, och då gick Forsse Bruk tillbaka till sina gamla ägare, Graningeverken.

Efter den smärtsamma konkursen var han någon tid bosatt i Forsse medan han avvecklade sina intressen där.

Och det är nu som han får upp ögonen för Järåns forsar, de skogrika trakterna vid Järsjön och flottningsmöjligheterna. Han såg möjligheterna till att skapa ett nytt bruk.

Valfrid Enblom var aldrig mantalsskriven i Fors. Bodde han har någon gång så var det endast i samband med korta besök i affärsärenden. Jag kan inte påminna mig ha sett något papper som han skrivit i Fors - men sådana bör trots allt finnas.

Under hela den tid som han var ägare av Annedal, hade han andra mycket krävande sysselsättningar jämsides. Och vi måste nog inse att Annedalsaffärerna var mer något av "vid sidan av" arbete för honom.

Han hade år 1837 gift sig med Fredrika Wilhelmina Tärnström från Funbo i Uppland, och från 1848 arrenderade han sin svärfars lantegendom, Gunsta, i Funbo.

Men inte nog med det, 1853-1857 var han bosatt i och disponent vid Bergviks sågverk och pappersbruk i Hälsingland.

Enblom åtog sig många affärsuppdrag där han fick nytta av sina kunskaper i affärsjuridik. Bl.a. var han ombud för Londonfirman Giles Loder som hade många intressen i norrländskt näringsliv, t.ex. i de stora norrbottniska malmfälten. Där blev Enblom engagerad i förberedelserna till gruvdrift, och det märks också i flera fall, för det finns handlingar som han undertecknat i Luleå för Annedals räkning.

Hans engagemang särskilt i ångermanländskt näringsliv avstannade inte efter konkursen i Fors. Han blev delägare i Mariebergs och Kungsgårdens sågverk, och järnhanteringen utövade han genom förvärvande av Gålsjö Bruk år 1870.

Valfrid Enblom fortsatte ända upp i hög ålder att vara verksam som företagare. Han dog vid 93 års ålder, då hade han just förvärvat en stor skogs- och bruksegendom i Östergötland.

Summan av hans gärningar tyder alltså på att det var en mycket kompetent person som anlade vattenverken vid Annedal. Hans eftermäle blev också mycket gott. Han beskrevs som en man av "gamla stammen", lång, stark omutligt hederlig. Arbetskapaciteten tycks ha varit enorm. Till eftervärlden har

också gått en annan sida av hans karaktär: han hade sociala ambitioner - en inte alltför vanlig egenskap hos samtida företagare - för vid Forsse Bruk lät han uppföra ett slags "egnahemsbostäder" för sina anställda.

Men nu 1847, var han just i färd med att med sin bror Anders Gustaf som kompanjon skapa förutsättningar för tillkomsten av en helt ny bruksanläggning: Annedal. Benämningen Annedals Bruk användes inte av Enblom, det har tillkommit senare.

Valfrid Enblom

PLATSCHEFEN.

Nu frågar sig vän av ordning: hur kunde Enblom, hur förträfflig han än var, ifrån grunden bygga upp anläggningen vid Annedal, om han inte var bosatt på platsen?

En värdefull gåva som ofta återfinns hos framgångsrika företagare är förmågan att hitta goda, pålitliga medarbetare och ge dem handlingsfrihet till att inom givna ramar arbeta för företagets bästa. En sådan nyckelperson hade Valfrid Enblom hittat.

Vem det kunde vara?

Namnet var Johan Flodin, född 1817, och hade tydligen arbetat åt Enblom vid Forsse Bruk. Sina åligganden där hade han utfört med den äran, varför han fick det lockande erbjudandet att ta sin familj (mor, hustru och tre döttrar) med sig och flytta till Fors för att starta upp verksamheten vid Annedal.

Flodin hade titeln sågställare vid flyttningen. Den kan verka obetydlig - men skenet bedrar - en sågställare hade stort ansvar och en skicklig sådan kunde vara guld värd för sin arbetsgivare. Från andra sågverk har t.o.m. berättats

att patron lyfte på hatten och hälsade på sin sågställare, så nog var det ett yrke som hade god klang.

En sågställares primära uppgift var att se till att man fick högsta ekonomiska utbyte av varje stock som gick igenom sågramarna. Men i Flodins fall hade han säkert mera långt gående befogenheter än en "normal" sågställare, han var ju den ytterst ansvarig för att allt skulle fungera vid Annedal. Bygget av sågarna, anläggande av flottleder, att anställa personal samt givetvis att de bräder som lämnade sågarna var av bästa kvalitet och hade föreskrivna mått. Till detta kom också förhandlingar med ortens bönder om skogskiften och flottningsbäckar.

Från sin tid i Forsse hade Flodin grundkunskaperna och man kan förmoda att han som man säger, växte med sin uppgift. Och hade han bara en sågställares lön den här tiden, då kan man bara lyckönska Enblom.

Johan Flodin kunde som sagt lite av varje, det syns också i sockens stämmoprotokoll från Fors. Han togs i bruk av forborna i allehanda värv. År 1852 åtog han sig att kontrollera målningen av ett nytt staket runt kyrkan. Och året därpå fick han uppdraget att bygga en ny bro över Järån vid Långåkern.

Valfrid Enblom och Johan Flodin var två män med vitt skilda bakgrunder, men de kompletterade varann utmärkt. Enblom var kapitalisten, den som höll i penningpåsen och hade naturligtvis beslutanderätten i de olika förslag till investeringar som Flodin lade fram. Den sistnämnde var praktikern som såg vad som kunde utföras med till hands stående medel. I likhet med Hans Löfgren, som jag nämnde i förordet, så visste också Johan Flodin att "dit det lutar så rinner det". Och om dagens Vattenfall kan ändra på naturen, så kunde Flodin det också, fast givetvis i mycket mindre skala. För hans tids redskap och verktyg var ju så mycket mindre sofistikerade. Men som vi skall se så räckte ändå dessa enkla hjälpmedel långt!

Flodin avancerade efterhand som Annedals Bruk utvecklades, från sågställare till faktor, förvaltare och slutligen inspektor. Tyvärr blev det av någon anledning tvärt slut på hans lyckosamma bana i Fors år 1865. Men mera om detta längre fram.

ANNEDALS SÅG.

Innan Enblom köpte forsarna i Järån år 1847 måste han själv och naturligtvis isynnerhet Johan Flodin noga ha undersökt förutsättningarna för sågdrift.

Säkerligen har åtminstone Flodin fotvandrat från Järsjön efter ån till utflödet i stora älven, och lika säkert är att han gått efter Åsån till Åssjön och funderat över möjligheter till virkesförsörjning, flottning och sist men inte minst över vattenflödet under olika årstider i båda åarna.

Skulle vattentillgången räcka till för att hålla en såg i gång en längre tid av året? Om inte - kunde man med enkla och inte så kostsamma ingrepp öka vattenflödet för drift av flera vattenhjul?

Faktum är ju att knappast någon av alla vattensågarna i Norrland kunde drivas hela året om i brist på vatten. Här låg ju också en av ångsågarnas absoluta fördelar, de kunde oberoende av variationer i nederbörden drivas framgångsrikt alla årstider.

Tydligen bedömde man förhållandena som gynnsamma när köpet av fallen ändå kom till stånd.

Nu vidtogs åtgärder för att kunna flotta fram virke till Annedal,

Damm vid utloppet av Järsjön byggdes, och det bör vara nu som Flodin såg till att omfattande flottningsdammar vid Villingarna och Gorrmyran kom till. Dessutom rensades naturligtvis ån från allt som kunde hindra och försvåra flottning.

Det var främst ur Kronans skogar som Enblom avsåg att ta virke, men han blev även med tiden hemmansägare i Byn och därmed förmodligen även skogsägare.

Annedals såg som nu byggdes blev en modern finbladig såg med två ramar. Från häradsrättens syn av bygget den 28 juli 1848 kan utläsas hur såganläggningen tog form, och man börjar med att konstatera att Järån utfaller c. 120 m från det blivande sågstället i Indalsälven. Vidare utröntes ("översatt" till modernare svenska):

"Att hålldammen är uppförd tvärs över Järån på ovan nämnda avstånd från utloppet i Indalsälven, och att rätt nära intill denna damm, så är sågdammen med ränna under anläggning utmed själva Järån, p.g.a. att den jordbacke omkring vilken ån tidigare har slingrat sig numera är genomskuren, så att vattnet genom sågrännan kommer att utrinna nästan omedelbart i Indalsälven.

Sågdammen har fäste på översidan på Bispgårdens mark, medan hålldammen till en del följer Byns mark.

Hålldammen är timrad av trä med stenkistor fyllda med småsten och grus, den är c:a 42 m lång och 5,5 m bred.....

Vattenfallets höjd är drygt 5 m. Sågrännan är 50 m lång samt 2,9 m bred.

Vattenhjulets diameter uppges skall bli 4,8 m och dess bredd 1,2 m och det skall drivas med överfall.

Själva såghuset är byggt av resvirke, men ännu icke inrett. Dess längd är 19 m och bredden är 11 m. Höjden till väggbandet är 10,8 m.

Avståndet från denna nya såg upp till Byns och Bispgårdens såg vid stora forsen var 1,2 km".

Där lämnar vi synepapperen. Men arbetet gick vidare och den första stocken gick sannolikt genom sågramarna våren 1849.

Hålldammen kom också att användas som bro över Järån för de vägfärdiga, för här gick ju leden mot Utanede och vidare mot kusten och köpstaden Sundsvall. I och med att dammen kunde tjänstgöra som broförbindelse blev den gamla s.k. Ytterjäråbron överflödig och fick förfalla.

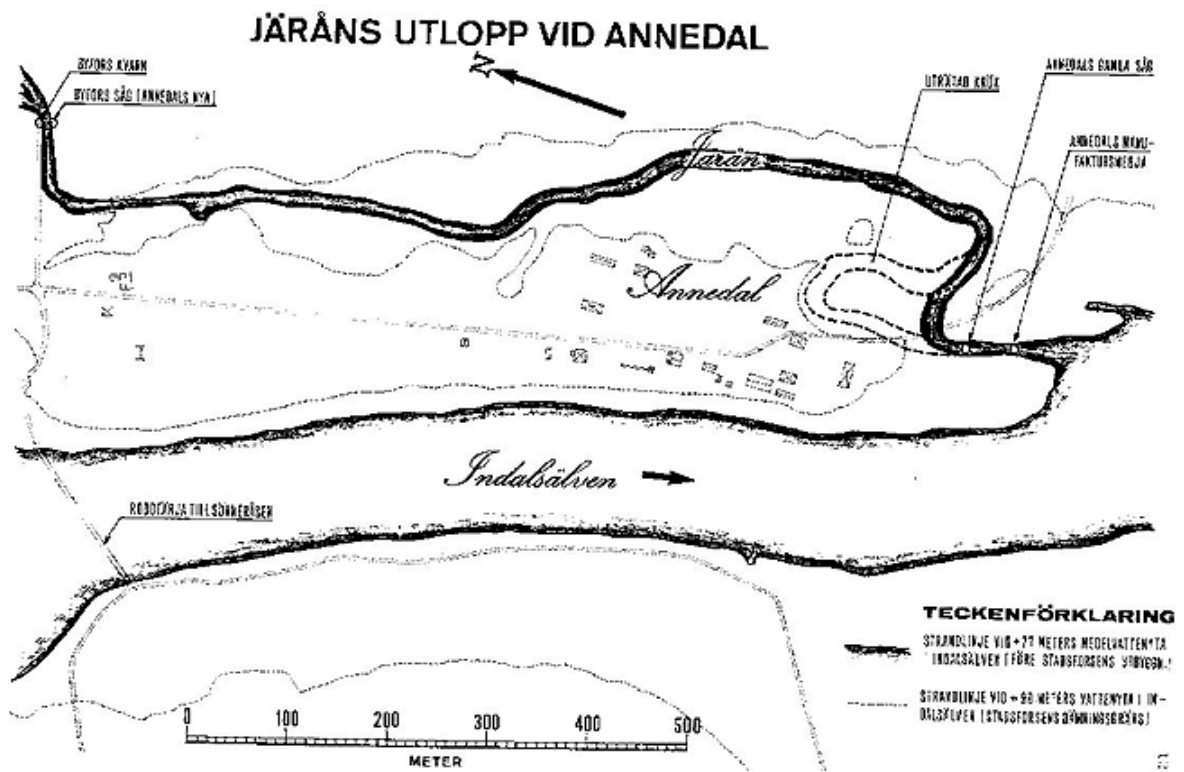
Totalt sett måste alla ansträngningar att med spade och hacka reglera Järåns vattenflöde ha kostat många slitsamma dagsverken, och därmed även drygt kapital. Bara bakom den korta meningen i syneprotokollet från 1848 att "den jordbacke omkring vilken ån tidigare har slingrat sig numera är genomskuren..." ligger både tankemöda och mödosamt grävningsarbete

Saken var den att Järån vid den nämnda "jordbacken" vände och gick motströms Indalsälven en sträcka norrut och grävde sig in i den halvö som vi idag benämner Annedal, innan den åter ändrade riktning, mot söder, och rann ut i älven.

Men nu hade troligen denne listige Flodin räknat ut att om han lät gräva igenom jordbacken som skiljde Järåns vindlingar åt så ökade visserligen inte fallhöjden - men han fick den på en avsevärt kortare längd!

Alla investeringar i dammar och strömrensningar av olika slag längs Järån gjordes säkerligen inte bara med tanke på Annedals såg. Med i beräkningarna låg säkert också önskvärda utökningar av antalet produktionsenheter.

Trots allt nedlagt arbete vet vi att sågen vid Annedal i likhet med de flesta vattensågar endast kunde köras en kortare tid av året. Det var under vårfloden som ramarna drev sågbladen igenom timmerstockarna, det var då det gällde att utnyttja vattenkraften så mycket som möjligt. Då kunde sågen gå dygnet runt.

Som andra vattensågar var den vid Annedal uppförd i två våningar. I den nedre fanns vattenhjulet och övriga drivverk. Hjulet var placerat på ena långsidan och hade en kraftig axel. Från hjulaxeln gick vevaxlar upp till sågramarna i den övre våningen. I sågramarna satt bladen som sågade upp stockarna.

Och det var alltså i den övre våningen som sågningen utfördes. Därifrån kunde dammluckan manövreras med en stång så att vatten tillförseln till hjulet ökades eller minskades. Man kan jämföra stången med ett gasreglage till en explosionsmotor.

Timret som flottats ner från skogarna transporterades upp i sågens övre våning av en speciell uppfordringsanordning som även den drevs av vattenhjulet. Stockarna spändes fast på den s.k. stockkälken som matades fram mot sågramarna - genom vattenkraft. Sågramarna rörde sig vertikalt, d.v.s. upp och ned, och frammatning av stocken skedde vid ramarnas gång uppåt.

Enligt tillgänglig litteratur så kantades först stocken, sedan sågades den slät och blev fyrkantig i en ram med bara ett blad isatt. Sågramen bredvid hade flera blad, och i den kunde så hela den kantade stocken på en gång sågas till önskade dimensioner. Allt beroende på hur sågställaren hade monterat sågbladen i ramen.

Man måste ge den här tidens människor sitt oförbehållsamma erkännande. Dessa vattensågar t.ex. de var ju rent av tekniska underverk! Allt som kunde tänkas automatiserat av vattendrift - det var också genomfört. Uppfordring och frammatning av stocken, drift av ramarna, tillbakagång av stockkälken - det drevs av vatten genom enkla, men sinnrika tekniska lösningar.

Förmodligen hade Johan Flodin inför sågstarten låtit uppföra personalbostäder nere i dalen på den mark som kallades "stan" eller "på stan", vid stranden av Järån inte långt från sågen. Där stod ännu vid början av 1900-talet en stor illa underhållen timmerbyggnad med plats för fyra familjer.

Kanske det första flerfamiljshuset i Fors?

Nu flyttade främmande män in i socknen, män som var lika beprövade sågkarlar under vår och försommartiden som de var vana skogsarbetare under kalla och snörika vintrar.

Efter hand utökades antalet anställda och även forsborna kunde förtjäna en välbehövlig slant genom arbete i sågen, men kanske främst genom skogs- och flottningsarbete.

ANNEDALS MANUFAKTURVERK.

Vattensågar hade det funnits många av i Fors, de var inga nyheter för forsborna på 1850-talet. Och även andra av vattenkraft drivna anläggningar som kvarnar och spånhyvlar var vardagsmat. I vart och vartannat bäckflöde snurrade vattenhjul och drev såg- och skvaltkvarnar.

Men nu införde den där Enblom en helt ny och obeprövad verksamhet i öst jämtlands näringsliv: manufaktursmedjan. Och det var väl egentligen helt naturligt att så skulle bli fallet, för han hade ju ordentlig erfarenhet och kunskaper av just järnhantering.

Som delägare av Graninge Bruk och ensam ägare av Forsse Bruk hade han lärt sig om masugnar, stångjärnssmide, tillverkning av gjutgods, samt sist men inte minst viktigt: han hade erfarenhet av manufaktursmide. Han hade väl inte smitt själv, men han kände väl till marknaden, avsättningsmöjligheterna för de produkter som en sådan smedja producerade, spik, yxor och diverse jordbruks redskap.

Man anar Enbloms och Flodins strävan att vid Annedal få till stånd en komplett bruksanläggning med sågar, smedja och kvarn. Nu skulle det alltså bli en smedja. Och man kan anta att det som tillverkades där var avsett för den jämtländska marknaden. I Ångermanland och Medelpad fanns redan manufaktursmedjor som producerade landskapens behov av smide. Visserligen fanns det även smedjor i Jämtland Rönnöfors, Åflohammar samt Vaplan, men deras produktion var inte så stor och f.ö. ökade marknaden hela tiden genom skogsnäringsens tillväxt och jordbrukets övergång från trä- till järnåldern.

En manufaktursmedja där hammaren drivs av vatten behöver förvisso även annan energi än vattenkraft, och då menar jag kol, träkol, till upphettning av järnet. Och i Annedals fall blev råvaran till kolet sågens avfall, bakarna. Det talas också om "nödigt brännmaterial kan påräknas af de vid Annedals Sågverk fallande bakar". På så sätt behövde man inte betala dryga transportkostnader för kolet fram till smedjan. Milor restes istället på nära, men ändå respektfullt avstånd från såg och smedja.

Man kan inte annat än med respekt se på Flodins och Enbloms rastlösa verksamhet i Fors under 1850-talet. Och eftersom Enblom sällan vistades här

p.g.a. hans andra verksamheter, så måste mycket av vad som hände vid Annedal tillskrivas Johan Flodins energi och framåtanda.

Enblom inlämnade en ansökan om att få bygga en smedja med två spikhamrar och en knipphammare. I en spikhammare gjordes naturligtvis spik, och i knipphammaren bearbetades s.k. knippjärn (långa järntenar av klenare dimensioner) till t.ex. yxor av olika slag och jordbruksredskap.

Kungörelse om ansökan till smedjebygget lästes upp från predikstolen i Fors kyrka och även i angränsande socknars kyrkor. Sedan ingen protest inkommit överlämnade Bergmästare Ämbetet sitt godkännande till Rikets Kommers Kollegium, som i sin tur noterade att ingen anmärkning eller protest blivit anförd, och i juni år 1856 var Annedals Manufakturverk uppfört.

Anläggningen måste ha väckt stor uppmärksamhet bland forsborna,

Smedjor stod ju på nästan var bondes hemman, på behörigt avstånd från de andra husen genom eldfaran, men det var gårdssmedjor där släggan hanterades med muskelkraft. I Annedals fall skulle Järåns vatten driva hamrarna.

Det kan anses som säkert att Johan Flodin kallat på beprövat folk inom smedjebyggandets konst, från Graninge, Forsse eller Sollefteå Bruk. Någon annan hjälp än hantlangning stod inte att få från befolkningen i Fors.

Inte visste de som byggde manufakturverket, gjorde vattenhjul, städ, hammare och ässjor, att de nu också lade grunden till en för Fors framtid viktig näringsgren, verkstadsindustrin. För det finns en lång tradition från denna enkla smedja till dagens blomstrande verkstäder med svetsrobotar och dataskärmar.

Om Z-lyften i dag är kronan på det träd som utgör Fors industrihistoria, så är manufakturverket vid Annedal roten till samma träd. Det är en sak att begrunda.

I privilegiehandlingen från 1858 framgår att smedjan var byggd 110 alnar (c:a 66 m) nedanför Annedals såg. Nu är vi alltså helt nära Järåns utlopp i älven. Någon ny damm enbart för smedjans behov hade inte byggts, utan man kunde begagna sig av den förut uppförda sågdammen. I från den leddes vattnet i en ränna till blåsverket (även bälgarna till ässjorna var således vattendrivna) och till de två hammarhjulen. Som tidigare påpekat avsåg man att driva två spikhamrar och en knipphammare, men i själva verket torde det ha blivit tvärtom, det tyder de många manufaktursmederna och de fåtaliga spiksmederna på.

På lite avstånd från smedjan byggdes en kolbod för lagringen av träkol.

I handlingen från 1858 fastställdes att "ifrågavarande anläggning ....kommer att benämnas Annedals Manufactur Werk".

Och att allt som där tillverkades skulle märkas med nedanstående järnstämpel, "det wederbörande till efterrättelse länder".

Jojo, myndigheterna kunde även på den tiden!

Järnstämpeln för Annedal.

SMEDERNA.

Redan år 1855, ett år innan stod klart' kom de första smederna till Fors Smeder ja, idag skulle vi ha kallat dem för verkstadsarbetare.

Vickande flyttlass letade sig ner på den knaggliga vägen utför Långåkersbacken mot älven och Almedal. Det som man förde med sig på hästvagnen eller kärran var inga möbler i rokoko eller empirstil, nej, det var livets nödtorft: sängar ett bord och några stolar, en kommod, en pisspotta (jaja, nattkärl då), kanske en "chiffanje" och så en kista eller korg med kläder, tallrikar och matverktyg. Det mesta kanske inköpt på auktion någon gång i Granninge eller Långsele.

Så kunde det ha sett ut när 30-årige manufaktursmeden Abraham Flemström kom åkandes från Granninge med sitt flyttlass. på flaket satt också Abrahams hustru och två barn

Det kan antas att Abraham, som bara stannade på Annedal ett år, skulle vara med som sakkunnig vid uppförandet av smedjan. För även på den här tiden krävdes det specialister och fackfolk inom "industrin". Sågarna, smedjorna och kvarnarna var ju frukten av flera generationer brukspatroners teoretiska och sågkarlars, smeders och mjölnares praktiska kunskaper i ämnet

Men det kom flera smeder.

Spiksmeden Pehr Berg behövde inte så stor vagn för sina pinaler när han anlände. Han var ungarl - också han var från Granninge.

Så kom från Sollefteå Bruk vallonättlingen och manufaktursmeden Olof Forslund, en rask yngling på 23 år. Som piga, hushållerska, medförde han sin 15-åriga syster Sara Greta. Med tanke på att barnen i den tid vi nu rör oss i tidigt fick börja lära sig olika sysslor i hemmet, så kunde hon säkerligen sköta alla förekommande göromål, tvätt, städning och matlagning m.m. Sara Greta nämns f.ö. som "ärlig och anständig" i inflyttningslängden. Det är nogsamnt noterat av sockenpredikanten i Fors, Johan Steinwall.

År 1856 flyttade en spiksmed till Annedal som i likhet med Olof Forslund kom att bosätta sig här i Fors för gott. Hans namn var Mauritz Persson, och om honom skrev Steinwall att han var till "äktenskap ledig". Mauritz var född 1835 i Forsse Bruk, där hans far också var smed. Här i Fors sa man aldrig Mauritz, nej det

blev "Magris". Han gifte sig och fick flera barn. Rolighetsministern i Fors, Rune Karlsson' han är en ättling till "Magris". Vad Rune haft för yrke i sina dar?

Smed.

1856 kom manufaktursmeden Johan Gustaf Granlund, 31 år. Han var faktiskt född i Fors, men han korn flyttande närmast från Liden.

År 1857 inflyttade manufaktursmeden Nils Källman från Graninge. Om honom står det att han "är till lefvernet ärlig, men inför sockennämnden och enskilt i Graninge varnad för visad ofridsamhet inomhus".

Han hade med sig sin brorson, den 13-årige Anders Petter Källman, som smedsdräng. En smedsdräng var lärling och passopp. Anders Petter stod ut i 1 år på Annedal, sedan flyttade han tillbaka till Graninge, där hans far var organisten och den mycket kände fiol-spelmannen Erik Olof Källman som brukade spela med Lapp-Nils .

Nog fanns det dom som kunde smida även i Fors, men det var i allmänhet bönder och drängar som fuskade mer eller mindre framgångsrikt i gårdssmedjan. Då undantar jag Gabriel Holmberg i Åsen, som faktiskt varit manufaktursmed i Graninge, och Jöns Westin i Byn, han var en skicklig smed. Men de smeder som flyttade till Annedal de var vana vid att tillverka detaljer i långa serier och i snabbt tempo. De t kunde inte bönderna och drängarna .

Manufaktursmeden var kanske rangen högre än spiksmeden, men det kunde variera. Han tillverkade yxor, hästskor och söm, båtshakar, spadar, liar m.m.

Spiksmeden gjorde spik av c:a 4 till 5 meter långa järntenar. Av det ämnet smiddes spik av många dimensioner, mest 3 tums, men storleken varierade mellan 2-12 tum. Och fort, oerhört fort måste det gå – och fort gick det! Spikhammaren som vägde mellan 5,5 - 7,5 kg' slog mellan 300-500 slag i minuten. Det blir 5-8 slag i sekunden! Det måste ha knattrat som en kulspruta i smedjan när spikhammaren var i gång. Och mellan varje slag av hammaren skulle smeden hinna vrida spikämnet för att få det jämt utsmitt. Det fordrades med andra ord en hög yrkesskicklighet för att göra så enkla saker som spikar.

Vid effektivt spiksmide arbetade mästaren och två drängar. En av drängarna skulle värma järnen i ässjan och räcka dem till smeden ("man skall smida medan järnet är varmt"), dräng nummer två kallades också för "huvdare", hans uppgift var att fånga upp de halvfärdiga spikarna som smeden kapade av från järntenen och att sedan i en dorn ge dom ett huvud.

Smedsdrängen/spikpojken stod längst ned i smedjefolkets rangordning, det var en ung pojke, ibland någon son till smeden. Han fick verkligen veta att han levde på nåd av smeden I smedens lön ingick också smedsdrängen/drängarna, d.v.s. mästaren skulle avlöna lärlingen. Arbetet i smedjan skedde på ackord och var ett lagarbete. Fungerade inte samarbetet i smedjan gav det sig obönhörligen tillkänna vid avlöningsdags.

En gammal smed som i unga dar varit spikpojke (dräng åt en spiksmed) i Graninge berättade om slitet:

"Då hammarn stante å de ble tyst, va man så trött, så man visste

inte ått va håll döra var.....men man gatt stå i".

Smederna var en ytterligt stolt yrkeskår - och ett styvnackat släkte Ingen visste deras värde bättre än de själva. De var näst patron - åtminstone i egna ögon De spatserade med käpp i hand Vintertid bar de en lurvig hundskinnspäls Det var uniformer för en riktig smed.

Men var de själva näst patron så fanns det folk längst ner på skalan för dem också.

Det var bönderna .

Smederna föraktade dem. Likt svin bökade och grävde de i jorden, ansåg de. Nej, annat var det med smeden, han som kunde forma det hårda och motspänstiga järnet som han ville. Det var en karl det!

Belysande för relationen smed-bonde är historien från Graninge på ett kalas. En smed hade fått en bonde som bordsgranne. Då sa smeden:

"Du har tur du som får sitta bredvid en smed.....".

Eller när två smeder satt och drack kask Då sa den ene till sin yrkesbroder:

"När du och jag dör, då blir det bara skiten kvar.....".

"Haga på brannvine" (begivna på sprit) var dom, smederna Husbehovsbränningen blev ju i lag förbjuden på 1850-talet, så det var - i stort sett - hänvisade till köp av den åtrådade varan. Några yxor eller en näve spikar försnillade de då var dag, och så kom det sig att de dök upp hos handlarna på Söneråsen med en korg i näven. Överst i korgen låg något klädplagg, under låg yxorna och spiken. Det blev byteshandel av. Handlarn fick korginnehållet och smederna fick alkoholhaltiga drycker. Att gå till handlarn i Bispgården i det ärendet kom inte på tal, tilltaget kunde ju upptäckas av någon från arbetsledningen på Annedal

Så var dom, smederna, som nu blev forsbor.

Säkert pratades det i stugorna runt om i socknen, om den nya tiden som brutit in. Inget var sig likt längre. Främmande människor kom inflyttande och trodde "att de var någonting". Om folk med andra vilda seder Under ett bröllop i Fors blev ett an- 3 tal matbestick stulna. Vem som blev misstänkta till tjuvnaden? Folk från Annedal naturligtvis. Men det fanns inga bevis.

Mången forsbo ruskade på huvudet och menade att "det var bättre förr".

Nu skulle dom här utbölingarna på Annedal ta överhanden. Och dessa smeder.....

Men som vanligt när det gäller främlingskräck kom all domedags_ profetior på skam. De hårt arbetande människorna vid Annedal inlemmades med tiden i gemenskapen bland folket i Fors Med sin yrkesskicklighet och framåtanda blev de en vitamininjektion för hela bygden.

Hårt arbete ja, arbetstiden i smedjan sträckte sig från sex på morgonen till sju på kvällen. Den miljö de arbetade i skulle få en nutida yrkesinspektor att känna

lätt svindel. Värst var det vintertiden när smederna måste ut ur smedjevärmen i tunna kläder för att spetta bort is och snö som fastnat i ränna och hjul. Till det kom det öronbedövande ljuden från hamrarna. Men det här var en annan tid än vår. Då fanns det ett talesatt som sa:

"Den som inte arbetar skall inte heller äta". En helt annan tid än vår.

Medellivslängden för en man i Sverige var c:a 40 år.....

DEGERFORS SÅG.

År 1856 gick Flodin/Enblom över ån, om inte efter vatten, så i alla fall efter den begärliga skogen. Och ån var i det här fallet Indalsälven.

I bonden Erik Hansson hade Flodin hittat en lokal affärsman i det mindre formatet som handlade med skog. Hansson bodde i Böle på "sör-sia" i Fors.

Hansson hade börjat med att köpa upp skog och avverkningsrätter under viss tid av bönder från Västeråsen. Området det gällde var "en fåbodskog Kilen kallad". Den här Kilen låg mellan sjöarna Stora- och Lilla Digerlemmen,

Om Hansson har sagts att han aldrig försummade att fira minsta positiva händelse med förtäring. av starka drycker.

1856 skrevs några kontrakt mellan Erik Hansson och Walfrid Enblom. Den 18 febr. nedtecknades en överenskommelse där Hansson till Enblom sålde:

1). Hälften av vad han köpt av bonden Mattias Jonsson i Västeråsen av Kilen.

2). Hälften av ett vattenfall nedanför Lilldigerlemssjön som hans son köpt av Erik Sundin och Olof Jonsson i Västeråsen,

Vidare bestämdes att Enblom och Hansson tillsammans skulle bygga ett sågverk vid den ovan nämnda forsen och gemensamt "bedriva sågverks rörelse och brädernas utskärning".

För vad nu Hansson avyttrat skulle han få 400 riksdaler riksgälden

Innan en ny såg fick uppföras skulle s.k. häradssyn ske. Vid den syneförrättningen var det meningen att alla som kom att beröras av den nya sågens tillkomst skulle få göra sin stämman hörd. Det kunde vara en bonde som skulle drabbas av att få någon myrslåtter överdämd, Eller så kunde andra ägare av sågar i grannskapet inlägga veton mot en ny såg. Den kunde ju komma att inverka på råvaruförsörjningen till redan etablerade sågar.

Men i något fall gjorde Valfrid Enblom som så, att först byggde han sågen sedan hölls häradssyn. Synerätten ställdes alltså inför fullbordat faktum. Handlingssättet verkar arrogant för eftervärlden - och var det säkert också för samtiden, Men Enblom visste vad han gjorde, han var ju f.ö. affärsjurist och väntade inga bakslag att tala om. Ont blod måste dock ha väckts.

I fallet med sågen vid Lilldigerlemmen blev ansökningen om häradssyn så formulerad:

"Wid ett i Westeråsens by inköpt sågställe hafwa bonden Erik Hansson i Böle och undertecknad redan uppfört ett sågwerk med en ram, samt önska begagna detsamma till försågning af husbehofs och salubräder; Anhållande derfor undertecknad om utsättande af laga häradssyn.

Luleå den 25 juni 1857
Walfrid Enblom"

Den 22 aug. samma år hölls syn.

Sågen som fick namnet Degerfors såg var då redan färdigbyggd och stod c:a 140 m nedanför sjöns utlopp i "Digerlämsbäcken" (nuv. Nybuån).

Där var anlagd en hålldamm 70 m lång. 30 m nedanför var den egentliga sågdammen uppförd vars längd var 30 m. Området heter förvisso än i denna dag "Damme".

Från sågdammen leddes vattnet i en träränna 40 meter till sågens vattenhjul. Närmaste finbladiga sågverk angavs vara Enbloms egen vid Annedal. Men man noterade att det fanns en gammal grovbladig såg längre ned efter samma å vid Nybodarna. Den var dock "numera förfallen". 1850 hade Västeråsens byamän som ägde sågen ansökt om att få flytta den ner till Stadsforsen i Indalsälven. Deras avsikt var att åter bygga upp den där i forsdelen Strulskvisslan och samtidigt modernisera den till en fyrbladig husbehovs- och salusåg. Men bönderna i Byn och Bispgården som ägde fiskerätt där motsatte sig flyttningen. De ansåg att deras fasta laxfischen (tinled) då måste flyttas, något som de ansåg helt orimligt. Och om bönders laxfischen i Fors gjordes inga som helst kompromisser, varken förr eller senare, Sågen fick alltså stå kvar vid Nybodarna och förfalla.

År 1858 blev Enblom ensam ägare av Degerfors såg, men Hansson behöll sin hälft i Kilen.

Någon större produktion av bräder kom aldrig till stånd vid den anläggningen. Sågen hade ju bara en ram, och så blev sågningssäsongen mycket kort p.g.a. vattenbrist. Därför sågades endast under någon vecka på våren.

Påpekas bör också att man inte sågade allt virke som togs ur skogarna. Det som skulle sågas kördes till sågen, övrigt kördes ner till Edset för flottning till kusten. All transport på land skedde under vintern.

Några permanenta bostäder för sågkarlar och skogsarbetare uppfördes inte heller vid Degerfors såg. Arbetarna fick bo i de närbelägna fåbodarna. Enligt vad gammalt folk berättat så skadades sågen vid en skogsbrand som härjade i trakten den solvarma sommaren 1888, det år då både Sundsvall och Umeå brann.

Degerfors såg hade då sedan länge spelat ut sin roll som resurs för Annedal. Idag återstår endast smärre lämningar efter sågen som minner om svett och slit vid en gammaldags vattensåg.

Och Hansson då, hur gick det för honom?

Han gick i konkurs han också som många andra av bondeköpmännen.